

هوش معنوی و تأثیر آموزش آن بر دانش‌آموزان: مروری نظام‌مند بر مطالعات ۱۰ سال

اخیر در ایران

محمدرضا تبادار^۱

۱. کارشناسی علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، رشت، ایران. (نویسنده مسئول).

فصلنامه راهبردهای نو در روان‌شناسی و علوم تربیتی، دوره پنجم، شماره هجدهم، تابستان ۱۴۰۲، صفحات ۲۴۰-۲۵۵

چکیده

هدف از پژوهش حاضر، بررسی مطالعات انجام‌شده در زمینه اثربخشی آموزش هوش معنوی در جامعه آماری دانش‌آموزان ایران بود. این پژوهش با استفاده از روش مروری نظام‌مند انجام شد. به‌منظور بررسی مطالعات صورت گرفته، با استفاده از جست‌وجو در پایگاه‌های اطلاعاتی مقالات چاپ‌شده از سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۱ شمسی و ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۲ میلادی، در پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر، شامل: گوگل اسکالر، مگ ایران، نورمگز، و پورتال جامع علوم انسانی با کلیدواژه‌های دانش‌آموزان، و هوش معنوی، جست‌جو شد. در جست‌وجوی اولیه ۱۱۱۵ مقاله یافت شد که در ادامه ۲۰۰ مقاله با محوریت آموزش هوش معنوی انتخاب شد. درنهایت، و با توجه به معیارهای ورود و خروج، ۲۳ مقاله مورد تحلیل و بررسی نهایی قرار گرفت. نتایج حاصله نشان داد، این مطالعات عمدتاً در پنج دسته طبقه‌بندی می‌شوند: (۱) مطالعات مربوط به هویت‌یابی، (۲) مطالعات مربوط به حل تعارض و سازگاری، (۳) مطالعات مربوط به اعتیاد، (۴) مطالعات مربوط به پیشرفت تحصیلی، و (۵) مطالعات مربوط به سلامت روان‌شناختی. همچنین مشخص شد در این مطالعات، جهت آموزش هوش معنوی از پروتکل آموزشی محقق ساخته هادی تبار و همکاران، بسته آموزشی هوش معنوی محقق ساخته بذرافشان، بسته آموزشی هوش معنوی محقق ساخته جوادی نژاد و همکاران، بسته آموزش هوش معنوی بوئل، آموزش هوش معنوی بر اساس مدل کینگ، بسته آموزش هوش معنوی محقق ساخته کبوتری و همکاران، و بسته آموزش هوش معنوی محقق ساخته امینی و همکاران استفاده شده است.

واژه‌های کلیدی: هوش معنوی، دانش‌آموزان، اثربخشی هوش معنوی، آموزش هوش معنوی، مرور نظام‌مند.

مقدمه

توجه به مفهوم هوش، در تاریخ بشر قدمتی چند هزارساله دارد. از زمان سلسله هان^۱ در چین (۲۰۶ سال قبل از میلاد، تا ۲۲۰ سال پس از میلاد مسیح)، از داوطلبین مشاغل خدمات دولتی یک آزمون سلطنتی گرفته می‌شد؛ بنابراین می‌توان گفت، ایده‌های فعلی ما درباره آزمون، چندان هم جدید نیستند، زیرا به قرن سوم قبل از میلاد مسیح بازمی‌گردند. قبل از میلاد مسیح، توجه به مفهوم هوش در آثار اندیشمندان بزرگی چون؛ هومر^۲، افلاطون^۳ و ارسطو^۴ به چشم می‌خورد. همچنین، پس از میلاد مسیح نیز، اندیشمندان دیگر، مانند؛ سنت آگوستین^۵، توماس آکویناس^۶، میشل دو مونتینی^۷، توماس هابز^۸، بلز پاسکال^۹، جان لاک^{۱۰}، آدام اسمیت^{۱۱}، ایمانوئل کانت^{۱۲}، و جان استوارت میل^{۱۳}، هر یک عقاید خود را در رابطه با مفهوم هوش بیان کرده‌اند (استرنبرگ، ۲۰۲۰). بنابراین، تفکر و بیان نظر در رابطه با مفهوم هوش، موضوعی جدیدی نیست؛ اما ساخت ابزاری برای اندازه‌گیری هوش، تاریخی معاصر دارد. در اواخر قرن نوزدهم، آلفرد بینه^{۱۴} نخستین آزمون هوش را ساخت. دیدگاه بینه این بود که هوش را می‌توان با تکالیفی که مستلزم استدلال و توانایی حل مسئله است اندازه‌گیری کرد. با همین دیدگاه و به کمک تئودور سیمون^{۱۵}، آزمونی ساخت که در سال‌های ۱۹۰۸ و ۱۹۱۱ در آن تجدیدنظر کرد (اتکینسون و همکاران، ۲۰۰۰).

بعدها آزمون بینه و سیمون به ایالات متحده آمریکا برده شد و در آنجا توسط لوئیس ترمن^{۱۶} به انگلیسی ترجمه و متناسب با جامعه آمریکا استاندارد شد و به آزمون استنفورد-بینه^{۱۷} شهرت یافت. در ادامه مطالعات در زمینه هوش، سایر اندیشمندان در این حوزه مانند، وکسلر^{۱۸}، اسپیرمن^{۱۹}، ترستون^{۲۰}، گیلفورد^{۲۱}، استرنبرگ^{۲۲}، گاردنر^{۲۳}، و سایرین، هر یک به مفهوم هوش از نقطه نظر خود پرداختند. برای مثال، وکسلر هوش را یک توانایی کلی یگانه دانست، که فرد را قادر می‌سازد تا به‌طور منطقی بیندیشد، فعالیت هدفمند داشته

¹ Han² Homer³ Plato⁴ Aristotle⁵ Saint Augustine⁶ Thomas Aquinas⁷ Michel de Montaigne⁸ Thomas Hobbes⁹ Blaise Pascal¹⁰ John Locke¹¹ Adam Smith¹² Immanuel Kant¹³ John Stuart Mill¹⁴ Alfred Binet¹⁵ Theodor Simon¹⁶ Lewis Terman¹⁷ Stanford-Binet¹⁸ Wechsler¹⁹ Spearman²⁰ Thurstone²¹ Guilford²² Sternberg²³ Gardner

باشد، و با محیط خود به طور مؤثر به کنش متقابل پردازد. اسپیرمن نیز هوش را یک سازه کلی دانست و آن را با حرف **g** نشان داد؛ اما از نظر سایر اندیشمندان، مفهوم هوش ساخته شده از چند توانایی مختلف است. از نظر لویس ترستون، قدیمی ترین روانشناس هوش چندگانه، هوش از هفت توانایی عمده، شامل درک کلامی، سیالی واژه، سهولت عددی، تجسم فضایی، حافظه تداعی، سرعت ادراکی، و استدلال تشکیل شده است. نظریه پرداز دیگر، گیلفورد، به ساخت هوشی معتقد است که از سه طبقه اصلی (عملیات، محتوا، و فراورده) تشکیل شده است و تعدادی خرده طبقات نیز دارد. از نظر استرنبرگ، هوش شامل مجموعه ای از مهارت های تفکر و یادگیری است که در حل مسائل تحصیلی و زندگی روزانه مورد استفاده قرار می گیرند. طبق نظر استرنبرگ، هوش دارای سه بخش است: هوش تحلیلی، هوش آفریننده، و هوش عملی. گاردنر معتقد است، هوش به صورت توانایی حل مسائل یا ساختن چیزی با ارزش تعریف می شود. او معتقد است هشت نوع هوش متفاوت به نام های: زبانی (کلامی)، موسیقایی، منطقی- ریاضی، فضایی، بدنی- جنبشی، طبیعت گرایانه، درک دیگران، و درک خود وجود دارد. همچنین او معتقد است احتمالاً بیش از هشت نوع هوش وجود دارد، چراکه در یکی از آثار خود به هوش روحانی و هوش وجودی نیز اشاره کرده است. منظور گاردنر از هوش روحانی و هوش وجودی، اذعان به وجود توانایی های اندیشیدن درباره پرسش های بزرگ مربوط به معنای زندگی است (سیف، ۱۳۹۸).

در پایان قرن بیستم، مجموعه جدیدی از مطالعات علمی، مبحث جدیدی را پیرامون نوع دیگری از هوش، تحت عنوان «هوش معنوی» مطرح ساخت. هوشی که با آن می توانیم عملکرد زندگی مان را در یک زمینه وسیع تر، غنی تر، و معنادارتر قرار دهیم، و هدفمندی رفتارها یا مسیر زندگی خود را نسبت به دیگران ارزیابی کنیم. از نظر زُهر و مارشال، انسان در جستجوی یافتن پاسخ، به سمت پرسیدن سؤالات پایه ای و بنیادین سوق پیدا می کند. سؤالاتی از قبیل: چرا من متولد شده ام؟ معنای زندگی من چیست؟ چرا باید به زندگی ادامه بدهم؟ چه چیزی زندگی را ارزشمند می کند؟ در حقیقت، انسان با یک نیاز خاص و شدید برای یافتن معنا و ارزش در آنچه انجام می دهد و تجربه می کند، برانگیخته و تحریک می شود (زُهر و مارشال، ۲۰۰۱).

مفهوم هوش معنوی در سال ۱۹۹۷ توسط زُهر^۱ معرفی شد (زُهر، ۱۹۹۷)، و از آن زمان محققان به دنبال شفاف سازی این مفهوم بودند. بسیاری از صاحب نظران برای مشروعیت و قابلیت هوش معنوی به عنوان یک نوع هوش مستقل، استدلال کرده اند، و برخی از صاحب نظران، اقدامات روان سنجی را به امید درک ما از هوش معنوی توسعه داده اند (جیانونه و کاپلین، ۲۰۲۰). از هوش معنوی تعاریف مختلفی به عمل آمده است؛ از نظر کینگ^۲، هوش معنوی مجموعه ای از ظرفیت های ذهنی است که به آگاهی، یکپارچگی و کاربرد تطبیقی جنبه های غیرمادی و متعالی وجود فرد کمک می کند و به نتایجی مانند تأمل عمیق وجودی، تقویت معنا، شناخت خود متعالی و تسلط بر حالات روحی منجر می شود (کینگ، ۲۰۰۸). زُهر و مارشال^۳ اعتبار هوش را به حل کردن مسائلی که ماهیت منطقی، احساسی، معنایی، و ارزشی دارد دانسته اند و برای افراد باهوش معنوی بالا، دارای ویژگی های بخصوصی را بر شمرده اند: (۱) خودآگاهی بالا، (۲) ظرفیت رودررویی با درد، (۳) توانایی الهام گرفتن از ارزش ها، (۴) عدم تمایل به آزار و اذیت، (۵) گرایش به

¹ Zohar

² King

³ Marshall

جستجو کردن و پرسیدن سؤالات اساسی، ۶) گرایش به دیدن ارتباط بین پیچیدگی‌های گوناگون، ۷) توانایی فعالیت برخلاف عرف حاکم (معتمدی و جعفری هرندی، ۲۰۲۱). از نظر ایمونز^۱، هوش معنوی به مجموعه‌ای از ظرفیت‌ها و توانایی‌هایی مربوط می‌شود که افراد را قادر می‌سازد مشکلات را حل کنند و به اهداف زندگی روزمره خود دست یابند (ایمونز، ۲۰۰۰b، ۲۰۰۰a، ۱۹۹۷). از دیدگاه او، هوش معنوی جنبه‌های بیرونی هوش را با جنبه‌های درونی معنویت، تلفیق می‌کند و بدین ترتیب ظرفیت خارق‌العاده‌ای در فرد ایجاد می‌کند، به‌گونه‌ای که می‌تواند معنویت را در شکل کاربردی آن مورد استفاده قرار دهد. وی برای افرادی که از نظر معنوی باهوش هستند پنج ویژگی را برمی‌شمارد: ۱) ظرفیتی برای برتر بودن، ۲) توانایی ورود به سطوح بالاتر آگاهی، ۳) فعالیت و روابط خود را با احساس معنویت انجام دادن، ۴) توانایی بهره‌برداری از منابع معنوی برای حل مشکلات زندگی، ۵) ظرفیت برای رفتارهای پرهیزگارانۀ جهت نشان دادن بخشش، بیان سیاست‌گذاری، نشان دادن رحم و تواضع (معتمدی و جعفری هرندی، ۲۰۲۱). ایمونز ادعا کرد که طبق نظریه هوش چندگانه گاردنر، هوش معنوی معیارهای یک هوش مستقل را برآورده می‌کند؛ اما گاردنر با تردید خود نسبت به فرضیه ایمونز، هوش معنوی را فاقد پشتیبانی تجربی لازم دانست (جیانونه و کاپلین، ۲۰۲۰). از نظر گاردنر، محدودیت‌های نظری و محدودیت‌های عملی، هوش معنوی را به ساختاری بسیار بحث‌برانگیز در ادبیات روان‌شناسی تبدیل می‌کند (اسکرزپینسکا، ۲۰۲۱). گاردنر بیان دارد، موارد زیر به‌عنوان معیارهای لازم برای قبول یک هوش مستقل لازم هستند: ۱. یک عملیات اصلی یا مجموعه‌ای از عملیات قابل‌شناسایی، ۲. تاریخ تکاملی و باورپذیری تکاملی، ۳. الگوی مشخص توسعه، ۴. جداسازی بالقوه توسط آسیب مغزی، ۵. وجود افراد متمایز از حضور یا عدم وجود استثنایی توانایی، ۶. حساسیت به رمزگذاری در یک سیستم نماد، ۷. پشتیبانی از تحقیقات روان‌شناختی تجربی، ۸. پشتیبانی از یافته‌های روان‌سنجی (گاردنر، ۱۹۹۳).

مطالعات نشان می‌دهد، ویژگی‌های هوش معنوی با معیارهایی که توسط گاردنر توضیح داده شده است، در تضاد نیست (اسکرزپینسکا، ۲۰۲۱). طبق تعاریف صاحب‌نظران، هوش معنوی در حل مسائل زندگی و رسیدن به اهداف به فرد کمک کرده و به سازگاری بهتر منجر می‌شود. این ویژگی هوش معنوی، با تعاریف بیان‌شده از سوی گاردنر از هوش، هم‌پوشانی دارد؛ زیرا دربرگیرنده مجموعه‌ای از فعالیت‌های ذهنی به‌هم‌پیوسته و مشخص است که تطابق و حل مسئله را در زندگی تسهیل می‌کند، پایه‌های زیست‌شناختی دارد و بر اساس یافته‌های روان‌سنجی حمایت می‌شود. هوش معنوی بسیاری از ملاک‌های موردنظر گاردنر را برآورده می‌سازد، اما در برخی از ملاک‌ها هنوز بحث و چالش وجود دارد (سجادنژاد و اکبری چرمهینی، ۲۰۱۶). با توجه به‌تازگی مبحث هوش معنوی، مطالعات محدودی در این زمینه انجام شده است. نتایج پیشینه مطالعاتی نشان می‌دهد؛ آموزش هوش معنوی بر سلامت روان، پیشرفت تحصیلی، کاهش اضطراب، افزایش شادکامی، تغییر نگرش نسبت به مواد، افزایش خلاقیت، بهبود خودپنداره و هویت‌یابی تأثیرگذار است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۳؛ منصوری و همکاران، ۱۳۹۵؛ امینی و همکاران، ۱۳۹۴؛ احقر، ۱۳۹۲؛ نمازیان و همکاران، ۱۳۹۷؛ رجبی و همکاران، ۱۳۹۸؛ اعتمادی و جعفری هرندی، ۱۴۰۱). از آنجایی که تعلیم و تربیت در زندگی بشر، مهم‌ترین و اساسی‌ترین جنبه زندگی است، و با توجه به اینکه معنویت یکی از نیازهای درونی انسان بوده و برخی صاحب‌نظران آن

¹ Emmons

را متضمن بالاترین سطوح زمینه‌های رشد شناختی- اخلاقی و پاسخ به چراهای زندگی می‌دانند (وکیل زاده دیزاجی و همکاران، ۲۰۲۱)، لذا در مطالعه حاضر پژوهشگر قصد دارد به بررسی مطالعات انجام‌شده با موضوع اثربخشی آموزش هوش معنوی در جامعه آماری دانش‌آموزان ایرانی بپردازد تا خلاصه‌ای از یافته‌های به‌دست‌آمده را در قالبی یکپارچه جمع‌بندی کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با از نوع کیفی، با استفاده از روش مرور نظام‌مند^۱ انجام شد. مرور نظام‌مند روشی برای شناسایی، ارزیابی و تفسیر پژوهش‌های موجود در خصوص سؤال (های) پژوهشی خاص یا حوزه موضوع است. درواقع یک مرور نظام‌مند باید دیدگاهی جامع در مورد موضوع موردنظر ارائه دهد و تمام مطالعات مرتبط را به‌طور جامع شامل شود تا بتواند وضعیت فعلی دانش را در حوزه پژوهشی موردبررسی قرار دهد (زیوری رحمان و همکاران، ۲۰۲۲). مرور پژوهش‌های گذشته نه‌تنها باعث ایجاد ارتباط بین پژوهش‌های گذشته و آینده می‌شود، بلکه باعث تجمیع، تلفیق، و سازمان‌دهی منطقی مطالعات متعدد و پراکنده‌ای می‌شود که در یک زمینه‌ی خاص انجام‌شده است. به همین جهت انجام پژوهش‌های ترکیبی که عصاره‌ی پژوهش‌های انجام‌شده در موضوع خاص را به شیوه‌ی نظام‌مند و علمی فرا روی پژوهشگران قرار می‌دهد امروزه گسترش روزافزون یافته است. مروری سامانمند بر پژوهش‌های گذشته باعث سازمان‌دهی پژوهش‌ها، بهره‌برداری بیشتر از پژوهش‌ها، و ایجاد ارتباط بین پژوهش‌های گذشته و آینده می‌شود. پژوهش حاضر نیز به دنبال تجمیع مطالعات انجام‌شده در رابطه با اثربخشی آموزش هوش معنوی بر جامعه آماری دانش‌آموزان می‌باشد.

این پژوهش قصد دارد با بررسی مطالعات انجام‌شده با موضوع «اثربخشی هوش معنوی» در جامعه آماری دانش‌آموزان و خلاصه کردن آن‌ها، مؤلفه‌های تأثیرپذیر از «آموزش هوش معنوی» را آشکار نماید. به‌منظور بررسی مطالعات صورت گرفته، با استفاده از جست‌وجو در پایگاه‌های اطلاعاتی گوگل اسکالر^۲، مگ ایران، نورمگز، و پورتال جامع علوم انسانی، مقالات علمی - پژوهشی فارسی چاپ‌شده از سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۱ شمسی و ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۲ میلادی، با کلیدواژگان «دانش‌آموز (ان)» و «هوش معنوی» در ترکیب با هم جست‌وجو شد. در جست‌وجوی اولیه ۱۱۱۵ مقاله یافت شد که در ادامه ۲۰۰ مقاله با محوریت آموزش هوش معنوی انتخاب شد. درنهایت، و با توجه به معیارهای ورود و خروج، ۲۴ مقاله مورد تحلیل و بررسی نهایی قرار گرفت.

جدول ۱. آمار مقالات دریافت شده از پایگاه‌های اطلاعاتی

فراوانی / پایگاه داده	گوگل اسکالر	پرتال جامع علوم انسانی	مگ ایران	نورمگز	مجموع مقالات
فراوانی کلیدواژه «دانش‌آموز، هوش معنوی»	۷۶۳	۷۸	۱۲۰	۱۵۴	۱۱۱۵
درصد	٪۶۸	٪۷	٪۱۱	٪۱۴	٪۱۰۰

^۱ systematic review

^۲ google scholar

شکل ۱. جریان اطلاعات در مراحل مختلف یک بررسی سامانمند (Liberati et al, 2009)

جدول ۲. بررسی معیارهای ورود و خروج

معیارهای خروج	معیارهای ورود
۱) هدف مطالعه بررسی اثربخشی آموزش هوش معنوی نباشد.	۱) جامعه آماری مطالعه از دانش آموزان باشد.
۲) روش پژوهش آزمایشی یا نیمه آزمایشی یا شبه آزمایشی نباشد.	۲) مطالعه دارای شرایط لازم از نظر روش شناسی، فرضیه سازی، روش تحقیق، جامعه، حجم نمونه، روش نمونه گیری، و ابزار اندازه گیری باشد.
۳) متن مطالعه کامل نباشد.	۳) پژوهش بین سالهای ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۲ به تاریخ میلادی و بین سالهای ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۱ به تاریخ شمسی انجام شده باشد.
۴) پژوهش دریافت شده تکراری نباشد.	۴) متن کامل پژوهش به زبان فارسی در دسترس باشد.
	۵) پژوهش ها از نوع مقاله باشد (پایان نامه یا رساله دکتری نباشد).
	۶) پژوهش منتشر شده در نشریات باشد (کنفرانسی و همایشی نباشد).

یافته ها

جدول ۳. خلاصه مقالات منتخب

ردیف	نویسندگان / سال انتشار	عنوان	روش پژوهش / ابزار گردآوری اطلاعات	روش نمونه گیری / تعداد نمونه	مدت آموزش	یافته ها
۱	احقر (۱۳۹۲)	اثربخشی آموزش گروهی هوش معنوی بر	نیمه آزمایشی با پیش آزمون - پس آزمون و گروه کنترل به همراه	نمونه گیری چندمرحله ای ۶۰ دانش آموز مقطع متوسطه (منطقه ۱۲ تهران)	۱۲ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه	نتایج تحلیل کوواریانس نشان داد که آموزش هوش معنوی، در تغییر نگرش دانش آموزان نسبت به اثرات استفاده از مواد مخدر تمایل به مصرف مواد و خطرات استفاده از مواد مخدر مؤثر بوده و این تأثیر در طول زمان از

		تغییر نگرش دانش آموزان نسبت به مواد مخدر	پیگیری پرسشنامه نگرش سنج دلاور و همکاران	جنسیت نامشخص	پایداری مناسبی برخوردار است. به نظر می رسد که هوش معنوی نوعی توانایی یکپارچه کننده است که موجب زیر سؤال بردن انعطاف پذیرانه ی دانسته های افراد و بهینه سازی آنها می شود.
۲	محمدی و همکاران (۱۳۹۳)	بررسی اثر آموزش هوش معنوی بر سلامت روان دانش آموزان پسر مقطع متوسطه	تجربی از نوع کار آزمایشی بالینی با طرح پیش آزمون- پس آزمون با گروه کنترل پرسشنامه ی SCL-90	خوشه ای چندمرحله ای (منطقه ۱۱ تهران) ۶۰ دانش آموز مقطع متوسطه جنسیت: پسر	۷ جلسه به صورت هفتگی مدت زمان جلسات نامشخص
۳	شجاعی و سلیمانی (۱۳۹۴)	بررسی تأثیر آموزش هوش معنوی بر بهزیستی روان شناختی و مؤلفه های آن در دانش آموزان تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی «ره» شهرستان اردبیل	آزمایشی با کارآزمایی بالینی به همراه طرح پیش آزمون - پس آزمون با گروه گواه پرسشنامه ی محقق ساخته و پرسشنامه ی بهزیستی روان شناختی ریف	نمونه گیری تصادفی (شهر اردبیل) ۳۲ دانش آموز مقطع دبیرستان جنسیت: پسر	۸ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه هفته ای ۳ مرتبه به صورت فشرده
۴	امینی جاوید و همکاران (۱۳۹۴)	اثربخشی آموزش هوش معنوی بر افسردگی و شادکامی دانش آموزان دختر	نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون به همراه پیگیری آزمون افسردگی بک (فرم کوتاه) و مقیاس شادکامی آکسفورد	نمونه گیری خوشه ای (شهر کرمانشاه) ۶۴ دانش آموز مقطع متوسطه جنسیت: دختر	۹ جلسه هر جلسه ۱۲۰ دقیقه به صورت هفتگی
۵	منصوری و همکاران (۱۳۹۵)	اثربخشی آموزش مؤلفه های هوش معنوی بر پیشرفت تحصیلی دانش آموزان مقطع دبیرستان	شبه آزمایشی با گروه های آزمایش و کنترل ملاک پیشرفت تحصیلی: معدل ترم گذشته دانش آموزان	نمونه گیری چندمرحله ای (شهرستان دلفان) ۳۶ دانش آموز مقطع متوسطه جنسیت: پسر	۸ جلسه هر جلسه ۶۰ دقیقه به صورت هفتگی
۶	کیوتری اصفهانی و همکاران (۱۳۹۵)	اثربخشی آموزش هوش معنوی بر مؤلفه های بهزیستی ذهنی دانش آموزان تیزهوش	نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون با گروه کنترل آزمون استعداد تحصیلی SWLS آزمون رضایت از زندگی واتسون عاطفه مثبت و منفی واتسون	نمونه گیری تصادفی خوشه ای چندمرحله ای (شهر اصفهان) ۲۴ دانش آموز مقطع متوسطه جنسیت: دختر	۷ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه به مدت یک ماه و نیم
۷	صبا و اصل فتاحی (۱۳۹۵)	تأثیر آموزش هوش معنوی بر واکنش به استرس تحصیلی، خودکارآمدی تحصیلی و سازگاری اجتماعی در دانش آموزان دختر مقطع سوم متوسطه شهرستان شبستر	نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون با گروه کنترل پرسشنامه های استرس تحصیلی (گادزل)، خودکارآمدی تحصیلی (MJSES) و سازگاری اجتماعی (سینها و سینک)	نمونه گیری در دسترس (شهرستان شبستر) ۳۰ دانش آموز مقطع متوسطه جنسیت: دختر	۸ جلسه مدت زمان جلسات نامشخص
۸	صبا و اصل فتاحی	تأثیر آموزش هوش معنوی	نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون با گروه کنترل	نمونه گیری در دسترس (شهرستان شبستر)	نتایج پژوهش نشان داد که آموزش هوش معنوی بر واکنش به استرس تحصیلی دانش آموزان مؤثر می باشد. همچنین آموزش هوش معنوی بر

		(۱۳۹۶)	با تأکید بر آموزه‌های قرآنی، بر واکنش به استرس تحصیلی و خودکارآمدی تحصیلی دانش‌آموزان پسر دوره متوسطه شهرستان شبستر	پرسشنامه‌های استرس تحصیلی (گادزل)، خودکارآمدی تحصیلی (جینکس و مورگان)	۴۰ دانش‌آموز مقطع متوسطه جنسیت: پسر	هر جلسه ۶۰ الی ۸۰ دقیقه	خودکارآمدی تحصیلی دانش‌آموزان نیز مؤثر می‌باشد. بنابراین از آنجایی که استرس تحصیلی در دانش‌آموزان، شیوع بالایی دارد، پیشنهاد می‌شود در آموزش و پرورش طرحی برای آشنایی مربیان، معلمان، دانش‌آموزان و خانواده‌ها با محتوای هوش معنوی در نظر گرفته شود.
۹	نادری اثر و همکاران (۱۳۹۶)	اثربخشی آموزش گروهی هوش معنوی بر بهزیستی روان‌شناختی در دانش‌آموزان دبیرستان	نیمه آزمایشی از نوع پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه کنترل پرسشنامه بهزیستی روان‌شناختی ریف	نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای (شهر قزوین) ۵۳ دانش‌آموز مقطع متوسطه جنسیت: پسر	نامشخص		تحلیل اطلاعات نشان داد که آموزش هوش معنوی بر بهزیستی روان‌شناختی در دانش‌آموزان متوسطه تأثیر دارد.
۱۰	نمازیان و همکاران (۱۳۹۷)	تأثیر آموزش هوش معنوی بر میزان گرایش به تفکر انتقادی و خلاقیت هیجانی	آزمایشی از نوع پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه کنترل سیاه‌های گرایش به تفکر انتقادی ریکنس و خلاقیت هیجانی آوریل	نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای (شهر کرمان) ۳۴ دانش‌آموز مقطع متوسطه جنسیت: دختر	۱۰ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه		نتایج نشان داد که آموزش هوش معنوی در افزایش میزان گرایش به تفکر انتقادی در گروه مداخله تأثیر مثبت و معناداری دارد. همچنین آموزش هوش معنوی تأثیر معناداری بر خلاقیت هیجانی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش ندارد.
۱۱	جعفری هرندی و همکاران (۱۳۹۷)	تأثیر آموزش هوش معنوی اسلامی بر افزایش امیدواری دانش‌آموزان ابتدایی شهر قم	شبه آزمایشی از نوع پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه پرسشنامه امیدواری آشنایدر و همکاران (۱۹۹۱)	نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای (شهر قم) ۶۰ دانش‌آموز مقطع ابتدایی (پایه ششم) جنسیت: پسر	۸ جلسه هر جلسه ۶۰ دقیقه جلسات هفتگی		نتایج پژوهش از اثربخشی معنادار آموزش هوش معنوی بر افزایش امیدواری حکایت داشت. هوش معنوی و ارتقا آن می‌تواند در پیشگیری از مشکلات تحصیلی تأثیرگذار باشد.
۱۲	نادری اثر و همکاران (۱۳۹۷)	اثربخشی آموزش گروهی هوش معنوی بر میزان گرایش به اعتیاد در دانش‌آموزان دوره دبیرستان	نیمه آزمایشی از نوع پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه کنترل پرسشنامه گرایش به اعتیاد فرجاد	نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای (شهر قزوین) ۵۳ دانش‌آموز مقطع متوسطه جنسیت: پسر	۹ جلسه زمان نامشخص		تحلیل اطلاعات نشان داد که آموزش هوش معنوی بر گرایش کلی، گرایش فردی، گرایش محیطی و گرایش اجتماعی به اعتیاد در دانش‌آموزان متوسطه تأثیر دارد.
۱۳	جعفری هرندی و همکاران (۱۳۹۷)	تأثیر آموزش هوش معنوی اسلامی بر کاهش اهمال کاری تحصیلی دانش‌آموزان	شبه آزمایشی از نوع پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه پرسشنامه اهمال کاری سواری (۱۳۹۰)	نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای (شهر قم) ۶۰ دانش‌آموز مقطع ابتدایی (پایه ششم) جنسیت: پسر	۸ جلسه هر جلسه ۶۰ دقیقه جلسات هفتگی		نتایج حکایت از اثربخشی معنادار آموزش هوش معنوی، بر کاهش اهمال کاری و اهمال کاری عمدی داشت. هوش معنوی و ارتقا آن، می‌تواند در پیشگیری از مشکلات تحصیلی تأثیرگذار باشد.
۱۴	سوزنی و همکاران (۱۳۹۷)	اثربخشی آموزش هوش هیجانی و هوش معنوی بر افزایش بهزیستی روان‌شناختی و خودکنترلی دانش‌آموزان دختر شهر همدان	نیمه آزمایشی از نوع پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه پرسشنامه بهزیستی روان‌شناختی ریف، پرسشنامه خودکنترلی	نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای (شهر همدان) ۴۰ دانش‌آموز مقطع دبیرستان (پایه یازدهم) جنسیت: دختر	۷ جلسه هر جلسه ۱۲۰ دقیقه جلسات هفتگی به مدت یک ماه و نیم		نتایج نشان می‌دهد که آموزش هوش هیجانی بر بهزیستی روان‌شناختی دانش‌آموزان و همچنین بر خودکنترلی آنان مؤثر است. همچنین آموزش هوش معنوی بر بهزیستی روان‌شناختی دانش‌آموزان و همچنین بر خودکنترلی آنان مؤثر است.
۱۵	رجبی اسلامی و همکاران (۱۳۹۸)	تأثیر آموزش هوش معنوی بر خودپنداره دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه	نیمه آزمایشی از نوع پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه پرسشنامه هوش معنوی کینگ و پرسشنامه خودپنداره دولت‌آبادی	نمونه‌گیری در دسترس (شهر کرج) ۴۰ دانش‌آموز مقطع دبیرستان جنسیت: دختر	۱۰ جلسه حداکثر ۱۲۰ دقیقه جلسات هفتگی به مدت دو ماه		نتایج نشان داد که آموزش هوش معنوی در بین ابعاد شش‌گانه خودپنداره بر ابعاد جسمانی، آموزشی، عقلانی و خلق‌و‌خوی دانش‌آموزان تأثیر معناداری داشته و بر ابعاد اخلاقی و اجتماعی تأثیر معناداری ندارد.
۱۶	آرام فر و همکاران (۱۳۹۸)	اثربخشی آموزش هوش معنوی بر مقابله با استرس و خودشکوفایی دختران نوجوان	نیمه آزمایشی از نوع پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه و مرحله پیگیری پرسشنامه مقابله با استرس اندلر و پارکر و پرسشنامه شکوفایی سلیمانی و همکاران	نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای (شهر تهران) ۵۶ دانش‌آموز پایه هشتم جنسیت: دختر	۹ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه به‌صورت هفتگی		تحلیل آماری داده‌ها نشان داد که ۹ جلسه مداخله آموزش هوش معنوی موجب افزایش معنادار در مقابله مسئله مدار، هیجان‌های مثبت، روابط، معنایی و پیشرفت در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون در گروه آزمایش شد و در مقایسه با گروه کنترل موجب کاهش مقابله هیجان-مدار و مقابله اجتنابی شد.

					به همراه یک جلسه پیگیری	
۱۷	آرام فر و همکاران (۱۳۹۸)	اثربخشی آموزش هوش معنوی بر مقایله با استرس و ارتباط مؤثر دانش آموزان	نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون با گروه گواه و مرحله پیگیری پرسشنامه مقایله با استرس اندلر و پارکر پرسشنامه مهارت ارتباطی	نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای (شهر تهران) ۵۶ دانش آموز پایه هشتم جنسیت: دختر	۹ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه به صورت هفتگی + یک جلسه پیگیری	تحلیل آماری داده‌ها نشان داد ۹ جلسه مداخله آموزش هوش معنوی موجب افزایش معنادار در مقایله مسئله مدار و ارتباط مؤثر دانش آموزان و همچنین موجب کاهش معنادار مقایله هیجان مدار و مقایله اجتنابی در مواجهه با استرس شده است.
۱۸	جوادی نژاد و همکاران (۱۳۹۸)	اثربخشی آموزش هوش اخلاقی و معنوی بر حل تعارض با والدین در دانش آموزان	آزمایشی، با پیش آزمون، پس آزمون و گروه کنترل، مقیاس ۱۵ سوالی تاکتیک‌های حل تعارض با پدر و مادر (CTS)	نمونه‌گیری تصادفی (شهر باغ‌ملک) ۹۰ دانش آموز مقطع متوسطه	۸ جلسه به صورت هفتگی مدت زمان جلسات نامشخص	یافته‌ها نشان دادند که اختلاف نمره‌های دو گروه آزمایش که مداخله دریافت کردند نسبت به گروه کنترل در حل تعارض استدلالی، کلامی و فیزیکی معنادار است، یعنی مداخله هوش اخلاقی و معنوی بر شیوه‌های حل تعارض دانش آموزان با والدین اثربخش بود، اما اختلاف میانگین نمره‌های دو گروه آزمایشی با یکدیگر در حل تعارض استدلالی، کلامی و فیزیکی معنادار نبود، یعنی اثربخشی هر دو روش بر حل تعارض دانش آموزان با والدین یکسان بود.
۱۹	تیزرو طولی و همکاران (۱۳۹۹)	تأثیر آموزش هوش معنوی بر سازگاری و مسئولیت‌پذیری و قانون‌مندی دانش آموزان پسر ۱۴-۱۶ ساله	نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون با گروه گواه پرسشنامه مسئولیت‌پذیری و قانونمندی قلبی پور همکاران، پرسشنامه سازگاری اجتماعی (SAS)	نمونه‌گیری تصادفی ساده (شهرستان تالش) ۱۰۸ دانش آموز مقطع متوسطه جنسیت: پسر	۱۰ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه	بعد از آموزش هوش معنوی، میانگین (انحراف معیار) قانونمندی افزایش یافت. همچنین بعد از مداخله، میانگین (انحراف معیار) سازگاری اجتماعی نیز بعد از آموزش هوش معنوی افزایش یافت. نمرات مشارکت کنندگان گروه گواه در پس آزمون نسبت به پیش آزمون هیچ‌یک از متغیرهای پژوهش تفاوتی نشان نداد. مطالعه نشان داد، آموزش هوش معنوی موجب افزایش سازگاری، مسئولیت‌پذیری و قانونمندی دانش آموزان شد.
۲۰	منصوری و حسینی فر (۱۳۹۹)	اثربخشی آموزش هوش معنوی بر سازگاری اجتماعی، ناگویی خلقی و خودشناسی انسجامی در دانش آموزان طلاق	آزمایشی، با پیش آزمون، پس آزمون و گروه کنترل مقیاس سازگاری اجتماعی بل، مقیاس ناگویی خلقی تورنتو، مقیاس خودشناسی انسجامی	نمونه‌گیری تصادفی (شهر مشکین‌شهر) ۳۳ دانش آموز مقطع متوسطه دوم جنسیت: نامشخص	۸ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه	نتایج نشان داد که بین دو گروه دانش آموزان آزمایش و کنترل تفاوت معناداری وجود دارد، بدین معنی که سازگاری اجتماعی، ناگویی خلقی و خودشناسی انسجامی دانش آموزان گروه آزمایش بعد از آموزش هوش معنوی بهبود یافته است.
۲۱	اعتمادی و جعفری هرندی (۱۳۹۹)	تأثیر آموزش هوش معنوی بر مسئولیت‌پذیری دانش آموزان دختر دوره متوسطه اول شهر قم در سال ۹۹-۱۳۹۸	نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون با گروه گواه پرسشنامه مسئولیت‌پذیری نوجوانان نعمتی	نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای (شهر قم) ۶۰ دانش آموز مقطع متوسطه اول جنسیت: دختر	۱۰ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه به مدت دو ماه	یافته‌ها نشان داد، تفاوت بین عملکرد دانش آموزان در مسئولیت‌پذیری و تمامی مؤلفه‌های آن به جز قانونمندی در دو گروه آزمایش و کنترل معنادار است؛ بنابراین می‌توان گفت آموزش هوش معنوی سبب افزایش مسئولیت‌پذیری در تمامی مؤلفه‌های آن به جز قانونمندی در دانش آموزان دختر دوره متوسطه اول شهر قم در سال تحصیلی ۹۹-۱۳۹۸ می‌شود.
۲۲	صفی زاده و محمدپناه (۱۴۰۰)	اثربخشی آموزش هوش معنوی بر سرزندگی تحصیلی، اشتیاق تحصیلی و امید تحصیلی دانش آموزان دختر پایه دوم متوسطه شهرستان رابر	نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون با گروه کنترل پرسشنامه سرزندگی تحصیلی مارتین و مارش، پرسشنامه اشتیاق تحصیلی اسکافیلی و همکاران و پرسشنامه امید تحصیلی	نمونه‌گیری در دسترس (شهر رابر) ۳۰ دانش آموز مقطع متوسطه دوم جنسیت: دختر	۸ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه	یافته‌های به دست آمده نشان داد بین نمرات پیش آزمون و پس آزمون گروه آزمایش و کنترل تفاوت معناداری وجود دارد. به این معنا که آموزش هوش معنوی موجب افزایش سرزندگی، اشتیاق و امید تحصیلی دانش آموزان شده است؛ بنابراین با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر می‌توان نتیجه گرفت آموزش هوش معنوی می‌تواند به عنوان یکی از روش‌های مؤثر بر سرزندگی، اشتیاق و امید تحصیلی دانش آموزان مورد استفاده قرار گیرد.
۲۳	اعتمادی و جعفری هرندی (۱۴۰۱)	تأثیر آموزش هوش معنوی بر بحران هویت دانش آموزان دختر دوره متوسطه اول شهر قم	شبه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون با گروه گواه پرسشنامه بحران هویت احمدی	نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای (شهر قم) ۶۰ دانش آموز مقطع متوسطه اول جنسیت: دختر	۱۰ جلسه هر جلسه ۹۰ دقیقه یک تا دو جلسه در هر هفته	یافته‌ها نشان داد که تفاوت گروه کنترل و آزمایش با توجه به تأثیر هوش معنوی بر متغیر وابسته (کاهش بحران هویت)، معنادار است و آموزش هوش معنوی باعث کاهش بحران هویت می‌شود.

جدول ۴. خلاصه مقولات یافت شده

هویت‌یابی	(۲۰): بهبود خودشناسی انسجامی، (۱۶): افزایش معنایابی، (۱۵): بهبود خودپنداره جسمانی، بهبود خودپنداره آموزشی، بهبود خودپنداره عقلانی، بهبود خودپنداره خلق‌وخوی، (۲۳): کاهش بحران هویت
حل تعارض و سازگاری	(۷): افزایش سازگاری اجتماعی، (۱۶): افزایش مقابله مسئله مدار، افزایش هیجان‌های مثبت، بهبود روابط، کاهش مقابله هیجان - مدار، کاهش مقابله اجتنابی، (۱۷): افزایش مقابله مسئله مدار، افزایش ارتباط مؤثر، کاهش در مقابله هیجان مدار، کاهش مقابله اجتنابی، (۱۸): افزایش حل تعارض استدلالی، کاهش، پرخاشگری کلامی، کاهش پرخاشگری فیزیکی، (۲۰): بهبود سازگاری اجتماعی، بهبود ناگویی خلقی، (۱۴): افزایش خودکنترلی، (۱۹): افزایش قانون‌مندی، افزایش سازگاری اجتماعی، افزایش مسئولیت‌پذیری، (۲۱): افزایش مسئولیت‌پذیری، (۱۰): افزایش گرایش به تفکر انتقادی، افزایش خلاقیت هیجانی
اعتیاد	(۱): تغییر نگرش نسبت به استفاده از مواد مخدر، تمایل به مصرف مواد، خطرات استفاده از مواد، (۱۲): افزایش توانایی تحلیل منطقی نسبت به موضوع مواد، کاهش گرایش اجتماعی به اعتیاد، کاهش گرایش محیطی به اعتیاد، کاهش گرایش فردی به اعتیاد
پیشرفت تحصیلی	(۵): افزایش پیشرفت تحصیلی، (۷): کاهش استرس تحصیلی، افزایش خودکارآمدی تحصیلی، (۸): کاهش استرس تحصیلی، افزایش خودکارآمدی تحصیلی، (۱۳): کاهش اهمال کاری تحصیلی، (۲۲): افزایش سرزندگی تحصیلی، افزایش اشتیاق تحصیلی، افزایش امید تحصیلی
سلامت روان‌شناختی	(۲): ارتقاء سلامت روان، کاهش حساسیت در روابط متقابل، کاهش شکایت‌های جسمانی، کاهش وسواس، کاهش افسردگی، کاهش اضطراب، کاهش پرخاشگری، کاهش ترس مرضی، کاهش افکار پارانوئیدی، کاهش روان‌پریشی، (۳): افزایش خودمختاری، افزایش تسلط محیطی، افزایش رشد شخصی، افزایش ارتباط مثبت، افزایش هدفمندی در زندگی، افزایش پذیرش خود، (۴): افزایش شادکامی، کاهش افسردگی، (۶): افزایش عاطفه مثبت، (۹): بهبود نگرش فرد نسبت به زندگی، کنترل استرس‌های هیجانی، کنترل افسردگی، افزایش آستانه شکیبایی، افزایش انطباق و سازگاری، احساس معناداری زندگی، احساس استقلال، (۱۱): افزایش امیدواری، (۱۴): افزایش بهزیستی روان‌شناختی

۱. آموزش هوش معنوی چه تأثیری بر هویت‌یابی دانش‌آموزان دارد؟

مطالعات انجام‌شده نشان داد، اثربخشی آموزش هوش معنوی بر هویت‌یابی دانش‌آموزان شامل (۲۰): بهبود خودشناسی انسجامی، (۱۶): افزایش معنایابی، (۱۵): بهبود خودپنداره جسمانی، بهبود خودپنداره آموزشی، بهبود خودپنداره عقلانی، بهبود خودپنداره خلق‌وخوی، (۲۳): کاهش بحران هویت می‌شود.

۲. آموزش هوش معنوی چه تأثیری بر توانایی حل تعارض و سازگاری دانش‌آموزان دارد؟

مطالعات انجام‌شده نشان داد، اثربخشی آموزش هوش معنوی بر بهزیستی روان‌شناختی دانش‌آموزان شامل (۷): افزایش سازگاری اجتماعی، (۱۶): افزایش مقابله مسئله مدار، افزایش هیجان‌های مثبت، بهبود روابط، کاهش مقابله هیجان - مدار، کاهش مقابله اجتنابی، (۱۷): افزایش مقابله مسئله مدار، افزایش ارتباط مؤثر، کاهش در مقابله هیجان مدار، کاهش مقابله اجتنابی، (۱۸): افزایش حل تعارض استدلالی، کاهش، پرخاشگری کلامی، کاهش پرخاشگری فیزیکی، (۲۰): بهبود سازگاری اجتماعی، بهبود ناگویی خلقی،

(۱۴): افزایش خودکنترلی، (۱۹): افزایش قانون‌مندی، افزایش سازگاری اجتماعی، افزایش مسئولیت‌پذیری، (۲۱): افزایش مسئولیت‌پذیری، (۱۰): افزایش گرایش به تفکر انتقادی، افزایش خلاقیت هیجانی می‌شود.

۳. آموزش هوش معنوی چه تأثیری نگرش و گرایش دانش‌آموزان نسبت به مواد دارد؟

مطالعات انجام‌شده نشان داد، اثربخشی آموزش هوش معنوی بر بهزیستی روان‌شناختی دانش‌آموزان شامل (۱): تغییر نگرش نسبت به استفاده از مواد مخدر، تمایل به مصرف مواد، خطرات استفاده از مواد، (۱۲): افزایش توانایی تحلیل منطقی نسبت به موضوع مواد، کاهش گرایش اجتماعی به اعتیاد، کاهش گرایش محیطی به اعتیاد، کاهش گرایش فردی به اعتیاد است.

۴. آموزش هوش معنوی تأثیری بر پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان؟

مطالعات انجام‌شده نشان داد، اثربخشی آموزش هوش معنوی بر بهزیستی روان‌شناختی دانش‌آموزان شامل (۵): افزایش پیشرفت تحصیلی، (۷): کاهش استرس تحصیلی، افزایش خودکارآمدی تحصیلی، (۸): کاهش استرس تحصیلی، افزایش خودکارآمدی تحصیلی، (۱۳): کاهش اهمال کاری تحصیلی، (۲۲): افزایش سرزندگی تحصیلی، افزایش اشتیاق تحصیلی، افزایش امید تحصیلی می‌شود.

۵. آموزش هوش معنوی چه تأثیری بر سلامت روان‌شناختی دانش‌آموزان دارد؟

مطالعات انجام‌شده نشان داد، اثربخشی آموزش هوش معنوی بر بهزیستی روان‌شناختی دانش‌آموزان شامل (۲): ارتقاء سلامت روان، کاهش حساسیت در روابط متقابل، کاهش شکایت‌های جسمانی، کاهش وسواس، کاهش افسردگی، کاهش اضطراب، کاهش پرخاشگری، کاهش ترس مرضی، کاهش افکار پارانوئیدی، کاهش روان‌پریشی، (۳): افزایش خودمختاری، افزایش تسلط محیطی، افزایش رشد شخصی، افزایش ارتباط مثبت، افزایش هدفمندی در زندگی، افزایش پذیرش خود، (۴): افزایش شادکامی، کاهش افسردگی، (۶): افزایش عاطفه مثبت، (۹): بهبود نگرش فرد نسبت به زندگی، کنترل استرس‌های هیجانی، کنترل افسردگی، افزایش آستانه شکیبایی، افزایش انطباق و سازگاری، احساس معناداری زندگی، احساس استقلال، (۱۱): افزایش امیدواری، (۱۴): افزایش بهزیستی روان‌شناختی می‌شود.

۶. برای آموزش هوش معنوی از چه محتوایی استفاده شده است؟

پژوهشگران، با استفاده از بسته‌های آموزشی مختلف سعی بر آن داشته‌اند تا مفاهیم هوش معنوی را به مخاطبین خود عرضه کنند. بسته‌های آموزشی استفاده‌شده عبارت‌اند از: پروتکل آموزشی محقق ساخته هادی تبار و همکاران (۲۰۱۲)، بسته آموزشی هوش معنوی محقق ساخته بذرافشان (۲۰۱۹) (ساخته‌شده بر اساس مقالات کینگ)، بسته آموزشی هوش معنوی محقق ساخته جوادی نژاد و همکاران (ساخته‌شده از کتب هوش معنوی و مقیاس‌های سنجش آن، هوش معنوی، و آموزش مهارت‌های معنوی) (جوادی نژاد و همکاران، ۱۳۹۹)، بسته آموزش هوش معنوی بوئل (۲۰۰۴)، آموزش هوش معنوی بر اساس مدل کینگ (۲۰۰۸)، بسته آموزش هوش معنوی محقق ساخته کبوتری و همکاران (برگرفته از مقالات خارجی هوش معنوی) (کبوتری و همکاران، ۱۳۹۵)، بسته

آموزش هوش معنوی محقق ساخته امینی و همکاران (برگرفته از مقالات داخلی و خارجی هوش معنوی) (امینی جاوید و همکاران، ۱۳۹۴).

بحث و نتیجه گیری

هدف از انجام این پژوهش، شناخت مطالعات انجام شده با موضوع اثربخشی آموزش هوش معنوی در جامعه آماری دانش آموزان ایران به روش مرور نظام مند بود. یافته ها نشان داد که آموزش هوش معنوی، بر هویت یابی دانش آموزان تأثیر دارد. این یافته با مطالعات دیگر همسو است که بیان دارند، هوش معنوی با هویت اجتماعی رابطه مستقیم و معنادار (فقیه آرام و همکاران، ۲۰۱۸)، و با هویت فردی رابطه مثبت و معناداری دارد (خسروی و برجعلی، ۲۰۱۶). یافته دیگر پژوهش نشان داد، آموزش هوش معنوی بر توانایی حل تعارض و سازگاری مؤثر است. مطالعات دیگر نیز نشان می دهند، هوش معنوی پیش بینی کننده معناداری برای سازگاری با دانشگاه (شریفی و همکاران، ۲۰۱۸)، و برای سازگاری اجتماعی است (شریف راد و همکاران، ۲۰۱۸)، همچنین هوش معنوی با سازگاری اجتماعی همبستگی مثبتی دارد (کهریزه، ۲۰۱۹) و (میکائیلی و همکاران، ۲۰۱۶). یافته دیگر پژوهش نشان داد، آموزش هوش معنوی بر نگرش و گرایش نسبت به مواد تأثیرگذار است. مطالعات دیگر نیز نشان می دهد، بعدهای هوش معنوی می تواند بخشی از گرایش به اعتیاد را پیش بینی کند (افشار و همکاران، ۱۳۹۴). بین آمادگی به اعتیاد باهوش معنوی ارتباط معکوس و معناداری وجود دارد (صابری و همکاران، ۲۰۱۸)، و هوش معنوی با گرایش به مصرف مواد ارتباط منفی و معناداری دارد (کلاهی حامد و همکاران، ۲۰۱۸). یافته دیگر پژوهش نشان داد، آموزش هوش معنوی بر پیشرفت تحصیلی مؤثر است. مطالعات دیگر نیز نشان می دهند، بین هوش معنوی با پیشرفت تحصیلی دانش آموزان رابطه مثبت و معناداری وجود دارد (سیفی و همکاران، ۲۰۲۲)، بین مؤلفه های هوش معنوی و انگیزه پیشرفت دانشجویان رابطه مثبت و معناداری وجود دارد (لقمان پورزرینی و همکاران، ۲۰۲۰)، و بین ابعاد هوش معنوی با پیشرفت تحصیلی دانش آموزان دختر رابطه وجود دارد (غلامی و همکاران، ۱۳۹۵). آخرین یافته پژوهش نشان داد، آموزش هوش معنوی بر سلامت روان شناختی دانش آموزان مؤثر است. مطالعات دیگر نیز نشان می دهند، بین هوش معنوی و سلامت روانی رابطه معناداری وجود دارد، به طوری که می توان از این طریق سلامت روانی را پیش بینی نمود (ایزدی و جمعی ندوشن، ۱۳۹۶). همچنین بین هوش معنوی و مؤلفه های اضطراب، اختلال خواب و افسردگی رابطه منفی و معناداری وجود دارد؛ یعنی هر میزان هوش معنوی دانش آموزان بالا باشد، میزان سلامت روانی آن ها بالا رفته و مشکلات آن ها کاهش می یابد (کیانی و مشککی مجلان، ۲۰۱۹).

به توجه به مطالعات صورت گرفته، هوش معنوی می تواند بر هویت یابی، حل تعارض و سازگاری، اعتیاد، پیشرفت تحصیلی و سلامت روان شناختی دانش آموزان تأثیرگذار باشد. امید است، درمانگران و متخصصان از یافته های این پژوهش جهت اتخاذ دیدگاهی نوین به منظور استفاده از آموزش هوش معنوی برای بهبود مشکلات مختلف دانش آموزان بهره گیرند.

منابع

- اتکینسون، ریتا. ال؛ اتکینسون، ریچارد. سی؛ اسمیت، ادوارد. ای؛ بم، داریل. ج و نولن هوکسما، سوزان. (۲۰۰۰). *زمینه‌ی روانشناسی هیپگاردر*. مترجم: محمدنقی براهنی و دیگران (۱۳۹۷)، تهران: انتشارات رشد.
- احقر، قدسی. (۱۳۹۲). اثر بخشی آموزش گروهی هوش معنوی بر تغییر نگرش دانش آموزان نسبت به مواد مخدر. فصلنامه اندیشه و رفتار در روان شناسی بالینی، ۸ (۳۰)، ۷۷-۸۹.
- اعتمادی، فائزه و جعفری هرندی رضا. (۱۴۰۱). تأثیر آموزش هوش معنوی بر بحران هویت دانش آموزان دختر دوره متوسطه اول شهر قم. فصلنامه مطالعات ملی، ۲۳ (۹۰)، ۵۳-۷۲.
- اعتمادی، فائزه و جعفری هرندی، رضا. (۱۳۹۹). تأثیر آموزش هوش معنوی بر مسئولیت پذیری دانش آموزان دختر دوره متوسطه اول شهر قم در سال ۱۳۹۸-۹۹. فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۵ (۳)، ۳۲-۷.
- افشاری نیا، کریم و سوزنی، زهره. (۱۳۹۸). اثربخشی آموزش هوش هیجانی و هوش معنوی بر افزایش بهزیستی روان شناختی و خود کنترلی دانش آموزان دختر شهر همدان. فصلنامه مهارت های روانشناسی تربیتی، ۹ (۲)، ۱۱۳-۱۲۷.
- امینی جاوید، لیلا؛ زندی پور، طیبه و کریمی، جهانگیر. (۱۳۹۴). اثربخشی آموزش هوش معنوی بر افسردگی و شادکامی دانش آموزان دختر. فصلنامه زن و جامعه، ۶ (۲۲)، ۱۴۱-۱۶۸.
- آرام فر، بهنوش؛ حسینی، سعیده السادات؛ افشاری نیا، کریم و کاکابرای، کیوان. (۱۳۹۸). اثر بخشی آموزش هوش معنوی بر مقابله با استرس و خودشکوفایی دختران نوجوان. فصلنامه علمی - پژوهشی تعلیم و تربیت، ۳۸ (۲)، ۱۳۹-۱۵۸.
- آرام فر، بهنوش؛ حسینی، سعیده السادات؛ افشاری نیا، کریم و کاکابرای، کیوان. (۱۳۹۸). اثربخشی آموزش هوش معنوی بر مقابله با استرس و ارتباط مؤثر دانش آموزان. فصلنامه پژوهش در نظام های آموزشی، ۱۳ (۴۵)، ۱۰۹-۱۲۵.
- تیزرو طولی، فیروز؛ موسی زاده، توکل و کاظمی، رضا. (۱۳۹۹). تأثیر آموزش هوش معنوی بر سازگاری و مسئولیت پذیری و قانون مندی دانش آموزان پسر ۱۴-۱۶ ساله. فصلنامه سلامت اجتماعی، ۷ (۲)، ۱۴۶-۱۵۵.
- جعفری هرندی، رضا و ستایشی اظهري، محمد. (۱۳۹۷). تأثیر آموزش هوش معنوی اسلامی در کاهش اهمال کاری تحصیلی دانش آموزان. نشریه اسلام و پژوهش های تربیتی، ۱۰ (۲)، ۵۵-۶۸.
- جعفری هرندی، رضا؛ ستایشی اظهري، محمد و فضل الهی قمشی، سیف الله. (۱۳۹۷). تأثیر آموزش هوش معنوی اسلامی بر افزایش امیدواری دانش آموزان ابتدایی شهر قم. نشریه اسلام و پژوهش های تربیتی، ۱۰ (۱)، ۵۷-۷۱.
- جوادی نژاد، علی؛ حیدرئی، علیرضا؛ نادری، فرح؛ بختیارپور، سعید و حافظی، فریبا. (۱۳۹۹). اثربخشی آموزش هوش اخلاقی و معنوی بر حل تعارض با والدین در دانش آموزان. فصلنامه علمی - پژوهشی تعلیم و تربیت، ۳۶ (۳)، ۷۱-۹۰.
- خنیفر، حسین، و مسلمی، ناهید. (۱۴۰۱). *اصول و مبانی روش های پژوهش کیفی*، تهران: انتشارات نگاه دانش.
- رجبی اسلامی، آزاده؛ سلیمی، مهتاب و شاه مرادی، مرتضی. (۱۳۹۸). تأثیر آموزش هوش معنوی بر خود پنداره دانش آموزان دختر دوره متوسطه. نشریه علمی تخصصی رویش روان شناسی، ۸ (۱۱)، ۳۵-۴۶.
- زُهر، دانا، و مارشال، یان. (۲۰۰۱). *هوش معنوی*. مترجم: زهرا فایض و فاطمه فرساد (۱۳۹۶)، تهران: انتشارات بعثت.
- سیف، علی اکبر. (۱۳۹۸). *روانشناسی پرورشی نوین: روانشناسی یادگیری و آموزش*، تهران: انتشارات دوران.

- شجاعی، احمد و سلیمانی، اسماعیل. (۱۳۹۴). بررسی تأثیر آموزش هوش معنوی بر بهزیستی روان‌شناختی و مؤلفه‌های آن در دانش‌آموزان تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی «ره» شهرستان اردبیل. فصلنامه روان‌شناسی مدرسه و آموزشگاه، ۴(۱)، ۱۰۴-۱۲۱.
- صبا، بهمن و اصل فتاحی، بهرام. (۱۳۹۵). تأثیر آموزش هوش معنوی بر واکنش به استرس تحصیلی، خودکارآمدی تحصیلی و سازگاری اجتماعی در دانش‌آموزان دختر مقطع سوم متوسطه شهرستان شبستر. فصلنامه زن و مطالعات خانواده، ۹(۳۲)، ۶۳-۷۵.
- صبا، بهمن و اصل فتاحی، بهرام. (۱۳۹۶). تأثیر آموزش هوش معنوی با تأکید بر آموزه‌های قرآنی، بر واکنش به استرس تحصیلی و خودکارآمدی تحصیلی دانش‌آموزان پسر دوره متوسطه شهرستان شبستر. فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۲(۳)، ۱۱۷-۱۳۶.
- صفی زاده، مطهره و محمدپناه، عذری. (۱۴۰۰). اثربخشی آموزش هوش معنوی بر سرزندگی تحصیلی، اشتیاق تحصیلی و امید تحصیلی دانش‌آموزان دختر پایه دوم متوسطه شهرستان رابر. مجله راهبردهای نو در روانشناسی و علوم تربیتی، ۴(۱۱)، ۱۲-۲۳.
- کبوتری اصفهانی، فائزه؛ عابدی، احمد و قمرانی، امیر. (۱۳۹۵). اثر بخشی آموزش هوش معنوی بر مؤلفه‌های بهزیستی ذهنی دانش‌آموزان تیزهوش. پژوهش‌نامه روانشناسی مثبت، ۲(۱)، ۶۲-۴۷.
- محمدی، حسین؛ بحرینیان، عبدالمجید؛ مرتضوی، محمد امین؛ موسوی، سید محمد رضا و اشرف نژاد، ژاله. (۱۳۹۳). بررسی اثرا آموزش هوش معنوی بر سلامت روان دانش‌آموزان پسر مقطع متوسطه. مجله پژوهش در دین و سلامت، ۱(۱)، ۲۸-۳۹.
- منصوری، بهمن و حسینی فر، جعفر. (۱۳۹۹). اثربخشی آموزش هوش معنوی بر سازگاری اجتماعی، ناگویی خلقی و خودشناسی انسجامی در دانش‌آموزان طلاق. روان‌شناسی مدرسه و آموزشگاه، ۹(۳)، ۲۳۴-۲۵۸.
- منصوری، رضا؛ آل بهبهانی، مرجان؛ اسمعیلی، زهره و امجدیان، فرزانه. (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش مؤلفه‌های هوش معنوی بر پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان مقطع دبیرستان. مجله توسعه آموزش جندی شاپور اهواز، ۷(متمم شماره ۲)، ۷۴-۸۱.
- نادری اثر، محمد حسن؛ احدی، حسن؛ بهرامی، هادی و حاتمی، حمیدرضا. (۱۳۹۷). اثربخشی آموزش گروهی هوش معنوی بر بهزیستی روان‌شناختی در دانش‌آموزان دوره دبیرستان. مجله توسعه آموزش جندی شاپور اهواز، ۸(ویژه نامه)، ۱۲۳-۱۲۹.
- نادری اثر، محمد حسن؛ احدی، حسن؛ بهرامی، هادی و حاتمی، حمیدرضا. (۱۳۹۷). اثربخشی آموزش گروهی هوش معنوی بر میزان گرایش به اعتیاد در دانش‌آموزان دوره دبیرستان، فصلنامه پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۱۲(ویژه نامه)، ۱۶۳-۱۷۳.
- نمازیان، مریم؛ توحیدی، افسانه و باقری، مسعود. (۱۳۹۷). تأثیر آموزش هوش معنوی بر میزان گرایش به تفکر انتقادی و خلاقیت هیجانی. مجله مطالعات آموزش و یادگیری، ۱۰(۱)، ۱۸۹-۲۰۵.
- Afshar, S., Seddighi Arfaei, F., Jafari, A., & Mohammadi, H. (2015). The relationship of spiritual intelligence factors and tendency to addiction and Its comparison between girls and boys students, Journal of Pizhuhish dar din va salamat, 1(2), 10 [\[Link\]](#)
- Bazrafshan, M. R. (2019). The effectiveness of teaching the components of spiritual intelligence on the happiness and mental health of middle school male students in Khatam city, academic year 2018-2019. Master's thesis. Islamic Azad University (Marvdasht) [\[Link\]](#)
- Bowell, R. A. (2004). The 7 Steps of Spiritual Intelligence: The Practical Pursuit of Purpose, Success and Happiness (PDF). Nicholas Brealey publishing [\[Link\]](#)

- Emmons, R. A. (1999). The psychology of ultimate concerns. Guilford Press [\[Link\]](#)
- Emmons, R. A. (2000a). Is spirituality an intelligence? Motivation, cognition, and the psychology of ultimate concern. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 10(1), 3–26. Doi: 10.1207/S15327582IJPR1001_2 [\[Link\]](#)
- Emmons, R. A. (2000b). Spirituality and intelligence: Problems and prospects. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 10(1), 57–64. Doi: 10.1207/S15327582IJPR1001_6 [\[Link\]](#)
- Etemadi, F., & Jafariharandi, R. (2021). A review of the nature and components of spiritual intelligence, its development strategies and educational effects. *Journal of Educational Psychology*, 11(4), 1-21 [\[Link\]](#)
- Faghiharam, B., Moradi, S., & Kazemi, M. (2018). The Relationship between Cultural Intelligence and Spiritual Intelligence with Students' Social Identity. *Islamic Perspective on Educational Science*, 6(11), 129-150. doi: 10.30497/edus.2018.71395 [\[Link\]](#)
- Gardner, H. (1993). Multiple intelligences: The theory in practice. New York, NY: Basic Books [\[Link\]](#)
- Gholami Heidarabadi, Z., Feizabadi, N., & Khoshnevis, E. (2016). Relationship of Spiritual Intelligence with Academic Achievement and Happiness in Girls High School students in Tehran. *Journal of Excellence in counseling and psychotherapy*, 5(18), 60-75 [\[Link\]](#)
- Giannone, D. A., & Kaplin, D. (2020). How Does Spiritual Intelligence Relate to Mental Health in a Western Sample? *Journal of Humanistic Psychology*, 60(3), 400–417. Doi: 10.1177/0022167817741041 [\[Link\]](#)
- Haditabar, H., Navabinejad, S., & Ahghar, G. (2012). The study effect of training finding meaning concepts on spiritual quotient among veteran spouses employed to studying adult high schools in Tehran, in 89-90. *Iran J War Public Health*, 4 (3), 1-11 [\[Link\]](#)
- Izadi, M., & Jamei Nadushan, F. (2017). The Role of Adherence to Saying Prayers and Spiritual Intelligence in Mental Health of Tehrani High School Girls. *journal of Applied Issues in Islamic Education*. 2(1), 53-74 [\[Link\]](#)
- Kahrizeh, M. (2019). The relationship between spiritual intelligence, parenting styles and resilience in predicting social adjustment of students, *Journal of New Advances in Psychology, Training and Education*, 2(14), 68-79 [\[Link\]](#)
- Khosravi, Z., & Borjali, Z. (2016). The relationship between Components of Spiritual Intelligence and Personal Identity. *The Journal of New Thoughts on Education*, 12(1), 97-115. Doi: 10.22051/jontoe.2016.2272 [\[Link\]](#)
- Kiany, G., & Meshki majelan, M. (2019). The relationship between mental health, religious status and spiritual intelligence . *Rooyesh*, 8 (2), 55-62 [\[Link\]](#)
- King, D. B. (2008). Rethinking claims of spiritual intelligence: A definition, model, and measure (Master's thesis). Trent University, Peterborough, Ontario, Canada [\[Link\]](#)
- Kolahihamed, S., Ahmadi, E., & Shalchi, B. (2018). Explaining the Tendency to Substance Use on The Basis of Spiritual Intelligence and Wisdom. *Intern Med Today*, 24 (2), 146-152 [\[Link\]](#)
- Liberati, A., Altman, D. G., Tetzlaff, J., Mulrow, C., Gøtzsche, P. C., Ioannidis, J. P., Clarke, M., Devereaux, P. J., Kleijnen, J., & Moher, D. (2009). The PRISMA statement for reporting systematic reviews and meta-analyses of studies that evaluate health care interventions: explanation and elaboration. *PLoS medicine*, 6(7), e1000100. Doi:10.1371/journal.pmed.1000100 [\[Link\]](#)
- LoghmanpourZarini, R., Nabipour afrouzi, H., & Hayati, A. (2020). Investigating the Interaction of Emotional Intelligence, Spiritual Intelligence, and Educational Achievement Motivation in

Students in Technical and Vocational University (A Comparative Study between Male and Female Students). Quarterly Scientific Journal, 16(2), 275-288 [\[Link\]](#)

- Mikaeili Mani', M., Babai, Z., & Hassani, M. (2016). The Relationship of Religiosity, Spiritual Intelligence and Forgiveness with Social Harmony among First Year Students, Ravanshenasi Va Din, 9(1), 123 [\[Link\]](#)
- Saberi, Z., Farrokhi, N., & Namvar, H. (2018). Causal Relationship between Spiritual Intelligence and Addiction Potential with the Mediating Role of Meta-Cognitive Beliefs and Academic Hardiness. Etiadpajohi, 12 (47), 135-156 [\[Link\]](#)
- Sajadinezhad, M. S., & Akbari Chermahini, S. (2016). A Developmental Study of Spiritual Intelligence from Adolescence to Elderly. Positive Psychology Research, 2(2), 1-18. Doi: 10.22108/ppls.2016.21333 [\[Link\]](#)
- Seifi, F., Hejazi, M., Sobhi, A., & Kiani, Q. (2022). The Relationship of Spiritual Intelligence/Academic Conscience with Academic Performance: the Mediating Role of Academic Hardiness. Journal of Pizhuhish dar din va salamat, 3, 8(1), 65-0 [\[Link\]](#)
- Sharifi, A., Mehrabizade Honarmand, M., Rahimi, M., Beshlideh, K., & Amini, Z. (2018). The Role of Emotional Maturity, Ego-Resiliency and Spiritual Intelligence in Prediction of Adjustment to College with Control of Cognitive Flexibility on Boy Students. Positive Psychology Research, 4(3), 1-12. doi: 10.22108/ppls.2018.107494.1265 [\[Link\]](#)
- Sharififard, S. A., Alibabaei, G., Narimani, M., & Khodadadi, F. (2019). The Role of Spiritual Intelligence and Psychological Hardiness in Student's Social Adjustment. Culture in Islamic University. 9(32), 419-432 [\[Link\]](#)
- Skrzypińska, K. (2021). Does Spiritual Intelligence (SI) Exist? A Theoretical Investigation of a Tool Useful for Finding the Meaning of Life. J Relig Health 60, 500–516. Doi: 10.1007/s10943-020-01005-8 [\[Link\]](#)
- Sternberg, Robert J. (2020). The Cambridge Handbook of Intelligence (second edition) (PDF). Cambridge University Press. [\[Link\]](#)
- Vakilzadeh Dizaji, E., Adib, Y., Daneshvar, Z., & Talebi, B. (2021). Designing and validating the pattern of formation of spiritual intelligence of female high school students in Tabriz. Women and Family Studies, 14(53), 31-48. Doi: 10.30495/jwsf.2021.1914219.1515 [\[Link\]](#)
- Zivari Rahman, M., Salehi, K., Khodaie, E., Moghadamzadeh, A., & Hakimzadeh, R. (2022). Pathology of Scholastic Aptitude Search in Iran (Systematic Review of Literature in the Last Three Decades). Educational Measurement and Evaluation Studies, 12(39), 7-36. doi: 10.22034/emes.2022.547411.2346 [\[Link\]](#)
- Zohar, D. (1997). ReWiring the Corporate brain: Using the new science to rethink how we structure and lead organizations. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers Inc [\[Link\]](#)